

A fővárosi népbíróságok tevékenysége az adatok tükrében*

Barna Ildikó és Pető Andrea kötete bizonyítja, hogy a társadalomtudományok, azon belül is a szociológia és a társadalomstatisztika megállapításai, valamint e tudományok kvantitatív vizsgálati módszerei a történelemtudomány esetében is eredményesen használhatóak. Sőt különösen hasznos segítséget nyújt az új- és jelenkori kutatások forrásfeldolgozásainál alkalmazott hagyományos, kvalitatív módszerek eredményeinek pontosításához, kiegészítéséhez. Ahogy közelítünk a történelem vizsgálatában a jelenhez, úgy nő a rendelkezésre álló források mennyisége, és ezek feldolgozásához elengedhetetlen a kvantitatív módszerek igénybevétele.

A kötet egy kísérlet eredményeit ismerteti: a szerzők azért vállalkoztak erre a kutatásra, mert Magyarországon a második világháború utáni igazságszolgáltatás története és emlékezete (nyilvános történelme) jelentősen eltér egymástól. Az emlékezetet torznak, ugyanakkor meghatározónak tartják, mivel 1945 után a magyar lakosság egytizede vált résztvevőjévé – elsősorban vádlottként vagy tanúként – a népbírószági eljárásoknak. Az emlékezettorzulás legfőbb oka, hogy az emlékezetet elsősorban az antifasiszta igazságszolgáltatás által elmarasztaltak tapasztalatai és elbeszélései alakították, akik áldozatnak állították be

* BARNÁ Ildikó–PETŐ Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.

magukat. Ahogy a szerzők megfogalmazták: „Két nyilvános történelem versengését látjuk tehát, mely a nyilvános történelemben az antifasiszta diskurzus vereségével zárul, és az érvelési szintek összezsúszása miatt egyre inkább elhomályosul, hogy valóban voltak a II. világháború alatt elkövetett bűnök, amikért számot kellett vagy kellett volna adni.” (10.)

A kutatás célja a szerzőpáros szerint, „hogyan szigorúan fegyelmezett és következetes kvantitatív módszertan segítségével határozza meg, kik kerültek be a népbírósi folyamatba, hogyan működött a népbírósi, különösen a társadalmi nemek szempontjából, valamint milyen hatással volt a népbírósi tevékenysége a poszt-soá zsidó identitás alakulására”. (12.) Célként határozták meg továbbá, hogy kilépve a szakirodalom „megtorlás kontra igazságszolgáltatás” dichotómiájából, a népbírósi munkáját újraértékeljék, és a működés során keletkező információ- és adattömegben megtalálják az „objektív” adatokat, amelyek alapján új következtetéseket lehet levonni.

A téma bevezetéseképpen röviden áttekintik a nemzetközi szakirodalom megállapításait „az átmenetek büntetési” fajtáiról. A legfontosabbak: a „kirekesztés” (kizárás, tevékenységektől való eltiltás, munkahelyvesztés), a „megszégyenítés” és a peres eljárások. Magyarországon a perekből és a szervezetek és egyének átvilágításából állt a háború alatti bűnök felderítése és a felelősségre vonás. A kutatók a vizsgálat átfogó mivoltának és a vizsgálati módszernek köszönhetően, valamint annak következtében, hogy jogi, és nem politikai folyamatként tekintettek a népbíráskodásra, több olyan megállapításra jutottak, amelyek ellentétesek a szakirodalom eddigi állításaival.

Mivel a népbírósi rendszer struktúrája és működési rendje ismert a szakirodalomból, a szerzők csak röviden ismertetik a rendszer felépítését, és annak jogi hátterét. Ugyanakkor nem mulasztják el, hogy a különböző kutatások és publikációk alapján megismertessék a népbíráskodás ellentmondásait: az esküdtszék nélküli laikus bíráskodás paradox helyzetét; a félrevezető elnevezést, hiszen nem a nép bíráskodott, hanem politikai delegáltak; a politikai igazságszolgáltatás nem a magyar társadalom szüksége miatt zajlott le, hanem mert a fegyver-

születi egyezmény kötelezővé tette. A szerzők kiemelik, hogy az 1945. évi VII. törvény elfogadásáig egyszerű rendeletek alapján döntöttek emberek életéről és haláláról. Bemutatják annak ellentmondásosságát is, hogy olyan kérdésekben, amelyekről nem rendelkeztek az új jogszabályok, a világháború előtt érvényes jogrendet vették alapul. Így olyan furcsaságok fordulhattak elő, hogy amikor egy eljárást a köztársasági elnök kegyelméből megszüntettek, akkor a Btk. királyi kegyelemről szóló 105. §-ára hivatkoztak. Rámutatnak arra is, hogy az első két halálos ítéletet az Oktogonon, nyilvános módon, 1945. február 4-én hajtották végre Rotyits Péter főtörzsőrmesteren és Szívós Sándor szakaszvezetőn, holott az első népbíráskodásról hozott miniszterelnöki rendelet csak február 5-én lépett hatályba. (16.) A tanulmány az ellentmondások között bemutatja, hogy a népbíróósági tanácsokba a hat szavazati joggal rendelkező népbíró a Nemzeti Függetlenségi Front öt pártja és az Országos Szakszervezeti Tanács delegálhatta. Egyedül a tanácsvezető bíró volt szakképzett, bírói gyakorlattal rendelkező jogász, de ő nem rendelkezett szavazati joggal.

Barna Ildikó és Pető Andrea kutatásuk során elgondolkodtató megállapításokra jutnak a háború után elkövetett büntetteket tárgyaló perekkel kapcsolatban is. Alaposan megvizsgálták és feltárták az 1946. évi VII. törvény hatását a népbíróósági eljárásokra. A törvény a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szólt, és a népbíróósági külön tanácsok felállításáról döntött, amelyek a háború utáni politikai bűnügyekkel foglalkoztak. Szerintük ez az 1946-ban elinduló folyamat a népbíróósági eljárásokat a kommunista párt politikai céljai elérésének eszközévé tette, és lerombolta az emlékezetben az 1945 és 1946 között lezajló valós politikai igazságszolgáltatás eredményeit. (20.)

A népbíróóságok működésével, felépítésével, jogi háttérével foglalkozó rész – mint már említettem – elsősorban a már meglévő ismeretek összefoglalására törekszik, és csak az összefoglalásban fejt ki a két szerző saját véleményét: „A szakirodalomban a népbíróósági pereket politikai pereknek tekintik. A politikai perek attól politikaiak, hogy tárgyuk például állam elleni

bűncselekmény vagy összeesküvés, vagy vizsgálatuk célja politikai.” (29–30.) Az amerikai Ron Christensont idézik, aki úgy véli, hogy a politikai perek között különbséget lehet tenni, miszerint a jog csak alibi gyanánt van jelen (a szerzők szerint ilyen volt például a Rajk-per), vagy a bíróság jogi alapokon és keretek közt működik, mint ami a szerzők szerint a népbíráskodásra jellemző volt. Mint megfogalmazták: „Tehát minden népbíróági per szükségszerűen volt politikai per, és ugyanazon elemekre, fogalmakra, eljárásokra épült, mint az 1945 előtti törvénykezés, tehát beleillett a magyar jogfolyamatba.” (30.) A népbíráóságokról szóló szakirodalmi összefoglalót ugyanakkor érdemes lett volna nemzetközi kontextusba helyezni, hiszen a második világháború után több országban működött hasonló jellegű politikai igazságszolgáltatási rendszer. Az olvasó tájékozódását segítette volna ezek ismertetése és összevetése a magyar rendszerrel.

A saját kutatásról *A kutatás módszertana* című fejezetben megtudhatja az olvasó, hogy a népbíráóságokról a leíró jellegű szakirodalmon túl elsősorban egyedi esetek, perek elemzését végezték el, ami nem adott lehetőséget semmilyen általános érvényű megállapításra a népbíróági eljárások összességével kapcsolatban. A szerzők az empirikus kutatással ezen kívántak túllépni. Mindenképpen megemlítenő, hogy a tanulmány szerzői társadalomtudománnyal foglalkoznak, viszont olvasói célközönségükbe a szimplán történelemtudománnyal foglalkozók is beletartoznak, akik számára hasznos lett volna a társadalomtudomány kutatás-módszertani kérdések kifejtő magyarázata is. Egyaránt céljuk volt, hogy exploratív megközelítéssel eddig nem ismert, új megállapításokat tegyenek, és a konfirmatív megközelítést is használva a szakirodalom már meglévő feltételezéseit akarták igazolni.

A fejezet a kutatás módszertani alapfogalmai felett néhány mondattal átsiklik, ugyanakkor a történész olvasó számára túlzott alapossággal társadalomtudományos, amikor a kutatás gyakorlati lépéseit mutatja be: a pilot kutatást, a kérdőívek összeállítását, a vizsgált adatok jellemzőit, az adatfeldolgozást, a kódolást, a kódolókat, a kódolók felkészítését, az adatfájlmintákat. A vizsgálati mintát az 1945 és 1949 közötti

22 ezer aktából véletlenszerűen évente kiválasztott 100–100, összesen 500 akta alkotta. Mivel az akták eloszlása évenként nem azonos, ezért az évi 100 akta bizonyára torzította a felmérést, de a kutatók vállalták ezt, mert a vizsgálat eredményessége érdekében a mintavételi módjukat indokoltak tartották. Történészként ezzel nem érhetünk feltétlenül egyet, mivel az 1945 és 1949 közötti öt esztendő egy rendkívül dinamikusan változó időszak volt. Társadalmilag, politikailag, kulturálisan olyan változások mentek végbe, akár hónapról hónapra, amelyek differenciáltabb mintavételt tettek volna szükségessé, és így a megállapítások érvényességével kapcsolatban sem merülhetne fel kétely. A vizsgálat során statikus és dinamikus adatokat egyaránt vizsgáltak. Statikus adatnak számított például a per kezdetének és végének dátuma, a tanúk és a vádlottak szociodemográfiai jellemzői. Ezzel szemben dinamikus adat mindaz, ami az eljárás menetével köthető össze, vagyis a vád, az ítélet és a büntetés. A szerzők a módszertani fejezet befejezésekor fontos dologra hívják fel a figyelmünket, miszerint a megállapításaik a Budapesti Népbíróság teljes megmaradt iratanyagára vonatkozóan érvényesek, országos szinten nem általánosíthatók. (53.)

Az adatfeldolgozás során ötféle pertípusba sorolták a Budapesti Népbíróság ügyeit. Az ügyek 43%-a a háború alatt, zsidók ellen elkövetett bűncselekményekről szólt. Erre az aktában szereplő vallás, vagy annak hiánya esetén a sértett ellen elkövetett bűntett jellege utal. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a „soá során meghatározták, hogy ki a zsidó, és ki nem [...] A népbírószági tárgyalások ezt a logikát követve kíséreltek meg igazságot szolgáltatni, ezzel szinte megismételve a zsidóként való meghatározást.” (55.) Az akták szerint a vádlottak 26%-a szélsőjobboldali, nyilas, vagy valamely fegyveres testület tagja volt, ám az adatok szerint nem követtek el konkrét, zsidóellenes cselekményeket. Azaz: feltételezhető, hogy ha megtehették, elkövettek zsidóellenes cselekményeket, de nem ezért fogták perbe őket. 12%-ot ért el a nem zsidókat érintő büntettek száma (például németekkel való kollaboráció, szovjet katonák ellen elkövetett cselekmények). E három pertípus adatait

látva megszületett a szerzők korábbi szakirodalmat cáfoló első következtetése: „Az, hogy a vizsgált ügyek négyötöde a háború alatti tevékenységgel foglalkozik, azt mutatja, hogy azok az állítások, miszerint a népbíróságok a kommunista hatalomátvétellel eszközeként pusztán osztályharcot vívtak, nem állja meg a helyét.” (56.)

A negyedik és ötödik típusba tartoztak a háború után elkövetett cselekményekkel kapcsolatos ügyek. Az összes ügy 7%-át tették ki a zsidók elleni, de már a háború után történt bűncselekményeket tárgyaló ügyek. Az, hogy a népbíróságoknak ilyen ügyekkel is foglalkozniuk kellett, megerősíti, hogy a történészek által feltárt, 1945 utáni, zsidókat érő atrocitások mögött nem egyedi esetek, hanem a statisztikailag is mérhető, még ha főként szavak szintjén jelen lévő társadalmi antiszemitizmus álltak.

Figyelemre méltó, hogy 12%-ot tett ki azoknak az ügyeknek az aránya, amelyek alapját az 1946. évi VII. törvénycikk biztosította, tehát a vád szerint a vétség már a második köztársaság ellen irányult. Barna Ildikó és Pető Andrea talán nem akartak elszakadni annyira a kvantitatív vizsgálattól, hogy felvessék: a második köztársaságnak és a kialakulóban lévő diktatúrának egyaránt a legitimációs alapját képezte az antifasiszta harc, illetve a permanens háború a fasiszták és az országot háborúba sodró Horthy-rendszer ellen. A népbíróságok jelképes szereplői voltak a kiépülő diktatúra legitimációjának, és ezen túl egyre inkább gyakorlati hasznát is hajtották, hiszen ellenségeik ellen is bevezethetők voltak.

Ami a perek időbeli eloszlását illeti, jól látszik a történelmi folyamat: 1945-ben túlsúlyban voltak a zsidók elleni büntettekkel kapcsolatos ügyek, 1946-ban a nem zsidókkal kapcsolatos esetek, 1947-ben pedig a szélsőjobboldali szervezeti tagsággal kapcsolatosak. Az új rendszer ellenségeivel szembeni „ideológiai” eljárások száma az átlagos, 12%-os szinthez képest már 1948-ban elkezdett nőni, míg az 1949-ben induló ügyeknek több mint egyharmada volt ideológiai jellegű. A szerzők bizonyították azt is, hogy 1948–1949-re már csökkent a világháború után történt zsidóellenes büntettekkel kapcsolatos akták szá-

ma. Ahogy megfogalmazták: „Ebből is látszik, hogy a verbális antiszemitizmus büntetése valójában inkább jól hangzó mellékterméke volt a »demokrácia ellenségei« elleni harcnak, és a harc fokozódásával, a diktatúra megszilárdulásával erre már nem volt szükség.” (58.)

Barna Ildikó és Pető Andrea a mintát alkotó akták szereplőinek, vádlottjainak, tanúinak, az igazságszolgáltatás résztvevőinek több szociodemográfiai jellemzőjét is összevetették az összlakosságra jellemző értékekkel. Vizsgálták a nemek arányát, az életkori eloszlást, az iskolai végzettséget, a társadalmi státust, a születési helyet (település, város, főváros, Trianon utáni Magyarország területe, Trianon előtti Magyarország területe). A vizsgálat egyik fontos megállapítása, hogy a korábbi bűnügyekhez képest kiugróan magassá (18%) vált a nők aránya, vagyis eszerint a világháború, a szélsőjobboldal előretörése, illetve az antiszemitizmus teremtette meg Magyarországon a tömeges női bűnözést. Érdekes az is, hogy ez leginkább annak köszönhető, hogy a háború után „zsidók ellen elkövetett bűntettek” elkövetői nagyobb arányban nők, hiszen a piacra járó, feketézők miatt szitkozódó asszonyokat gyakrabban kapták „zsidózáson”. Azt vizsgálva, hogy milyen idősök voltak az elkövetők, kiderült, hogy az új rendszer elleni bűncselekmények elkövetői között több volt a fiatal, mint a háborús bűnök esetében. A szervezeti tagság és a születési hely vizsgálata meglepő eredményhez vezetett: a budapesti perekben a szélsőséges szervezeti tagsággal rendelkező vádlottak 70%-a községekből származott. Ugyanakkor a zsidókkal szemben büntettet elkövetők nagyobb valószínűség szerint voltak városiak, főként budapestiek, mint falusi származásúak. Érdekes következtetéseket lehet levonni abból is, hogy (a mintában) a vádlottak között 18%-os volt a trianoni határon túl születettek aránya, ami több mint duplája a magyar népességen belüli 7%-os arányuknak. Az is kiderült, hogy az átlagosnál magasabb iskolai végzettség volt jellemző a vádlottakra. (55–56.) A szerzők összefüggést találtak a nyilas és szélsőjobboldali párttagság és a társadalmi státus között is. Az ilyen szervezetekben való tagság miatt perbe fogottak közül 50%-a származott alsóbb osztályokból. A magas társadalmi

státussal rendelkezőket viszont gyakrabban vádolták nem zsidók ellen elkövetett bűntettel. (69.)

A nyilas, szélsőjobboldali szervezeti tagság önálló bűncselekményként is felmerülhetett, de a háború alatt zsidók vagy nem zsidók ellen elkövetett bűntettek vádlottjai is lehettek ilyen szervezet tagjai. Az efféle párttagság a szerzők szerint két, alternatív arányosítást lehetővé tevő problémát vetett fel. Az egyik az, hogy a háború utáni tettekkel kapcsolatos eljárásokban csak 8 olyan személy volt, akinél ilyen párt- vagy szervezeti kötődés felmerült. Ám emögött az állt, hogy ezekben az aktákban az ilyen jellegű adatok hiányosak, illetve a perek során sem került a szervezeti tagság szóba. A Volksbund-tagság esetén pedig nem tartják egyértelműnek, hogy azonos kategóriába tartozik más szélsőjobboldali, nyilas szervezeti tagsággal, mivel azokba önkéntes volt a belépés, a magyarországi németek számára viszont a Volksbund automatikus vagy kötelező volt. A volksbundistákkal együtt a háború alatti bűntettekért perbe fogottak 57%-a volt ilyen szervezet tagja, a Volksbund-tagok nélkül 48%-uk. Véleményünk szerint a szervezeti tagsággal kapcsolatban a vizsgálat legfontosabb eredménye egy összefüggés hiányának a feltárása: „A nyilas tagság a zsidó sértettek ellen elkövetett bűncselekményekért indított eljárások vádlottjaira átlagos mértékben jellemző” (72.), mivel az ilyen ügyek vádlottjainak körülbelül egyharmada volt tagja a nyilas szervezeteknek.

A perek időbeli terjedelmét tekintve egyértelmű volt, hogy a háború utáni, ideológiai perekre jóval kevesebb időt szántak a bíróságok, mint a háború alatt elkövetett bűncselekmények esetében. A perek egyébként átlagosan 27 hónapig tartottak. Ez alaposságot feltételez, és a szerzők szerint cáfolja, hogy a háború alatti bűncselekményekkel kapcsolatos perek koncepciók jellegűek voltak. Ezt az „alaposságot” bizonyos mértékig negatívumként értékeli: „Ugyanakkor két és fél év nagyon hosszú idő volt a világégést követő, gyorsan változó világban. Még ha a per 1945-ben el is kezdődött, akkor is, mire véget ért, addigra egy politikailag teljesen más, kommunisták uralta Magyarországon fejeződött be.” (86–87.)

Az ítéleteket vizsgálva meglepő eredményt kapott a szerző-páros: a vádlottak 43%-át felmentették. A szerzők szerint „az igazságszolgáltatás sok esetben nem működött rendszerszerűen: vagy rosszul készítették elő a pert, vagy a nem megfelelő vádlottak kerültek a bíróság elé”. (94.)

Barna és Pető a politikai igazságszolgáltatás és a „társadalmi nemek” összefüggéseit külön fejezetben tárgyalják. Az elemzés egyik alap-megállapítása, hogy „nem lehet forrófejűséggel és meggondolatlansággal vádolni az elkövetőket, megállapodott, integrált, társadalomismerettel rendelkező férfiak és nők döntöttek úgy, hogy erőszakhoz nyúlnak, rabolnak, gyilkolnak, zsarolnak és fosztogatnak”. (105.) A nemek szerepének vizsgálata még egy, az 1945 utáni pártok nőpolitikájával kapcsolatos, eddig nem ismert összefüggésre is rámutat. Ki gondolta volna, hogy a női egyenjogúságot hirdető MKP csupán a női tanácsstagok 9%-át delegálta, ám a női káderekkel inkább rendelkező szociáldemokraták delegáltjai is csupán a női tanácsstagok 13%-át tették ki. Azon nyilván nem lepődünk meg, hogy a magyar jobboldal demokratikus pártja, az FKGP „hagyományörző és hagyományteremtő módon” 2%-át delegálta a női tagoknak. A meglepetést a pártszervezésben alapos lemaradásban lévő Nemzeti Parasztpárt biztosította, amely a női népbírók 34%-át delegálta. Ennek a jelenségnek az okai feltáratlanok, további kutatásokat igényelne. (112–113.)

Úttörő elemzésbe kezdett a szerzőpáros, amikor a népbíráskodásnak a magyarországi zsidók identitására tett hatását vizsgálta. A kutatás, illetve a nemzetközi és a magyar szakirodalom tükrében arra jutottak: „a soá emlékezete – nagy részben amiatt a mód miatt, ahogyan ezt a magyar igazságszolgáltatási rendszer kezelte, valamint amiatt, amit ott megtapasztaltak – alapvetően az identitás elsődleges meghatározójává vált, és a népbíróági eljárások nem válhattak a trauma feldolgozásának eszközévé”. Az így kialakuló zsidó identitás pedig „negatív és reaktív” volt. Az is egyértelmű szerzőink szerint, hogy a koalíciós kormány és a kialakuló egypárti hatalom is kihasználatlanul hagyta a lehetőségeket a zsidóság erkölcsi kárpótlására, így az 1946. évi VII. törvényt nem használták arra, hogy tudatosít-

sák, hogy az antiszemitizmus elfogadhatatlan. Mégpedig azért, mert a zsidóellenesség addig volt érdekes, amíg a demokratikus államrend ellenségeivel való leszámolás céljait szolgálhatta. A hibás igazságszolgáltatás, a holokauszt témájának szovjet mintájára történő elfojtása, a rejtett antiszemitizmus felszítása (így például a harc a feketézők ellen), valamint a társadalmi szervezetek felszámolása, köztük a zsidóságot képviselő szervezeteké is, továbbá a soá hatására az egyénben a zsidóságtudat tagadása vezetett a magyarországi reaktív zsidó tudat kialakulásához, amely szerint azért zsidó valaki, mert a többség ezt mondja rá. (128–129.)

Barna Ildikó és Pető Andrea kutatása és a kutatásról szóló könyvük kisebb, a történelemtudomány és a társadalomtudomány sajátosságaiból következő, de kiküszöbölhető összehangolási hibái ellenére hasznos ismereteket és teljesen új látásmódot biztosít azoknak, akik a második világháború utáni koalíciós időszakkal, a második köztársaság történetével foglalkoznak. A kötet hatásosan érvel a történelmi emlékezet rendszerváltás utáni túlzásai, torzításai ellen, miközben természetesen nem tér vissza a marxista történelemszemlélet általánosításaihoz sem. A kötet olyan kísérlet, amely sikerrel zárult, és amelyet országos szinten is folytatni kellene. Az ilyen interdiszciplináris szemlélet, a kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözése erősebbé és hatékonyabbá teszi a 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kutatókat a történelmi relativizáció, a hamisítás elleni küzdelemben, és történelmünk szélesebb körben való megismertetéséért és megértéséért folytatott munkájában.

Szajda Szilárd